

The Greek Review of Social Research

Vol 164 (2025)

164

The disability movement and the struggle for recognition: Condition for transformative learning of people with disabilities

Anthi Chatzipetrou

doi: [10.12681/grsr.40230](https://doi.org/10.12681/grsr.40230)

Copyright © 2025, Ανθή Χατζηπέτρου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Chatzipetrou, A. (2025). The disability movement and the struggle for recognition: Condition for transformative learning of people with disabilities. *The Greek Review of Social Research*, 164, 187–196. <https://doi.org/10.12681/grsr.40230>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

*Ανθή Χατζηπέτρου**

Το αναπηρικό κίνημα και ο αγώνας για αναγνώριση:
Συνθήκη για μετασχηματίζουσα μάθηση
ατόμων με αναπηρία

Η διδακτορική διατριβή που παρουσιάζεται εκπονήθηκε στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου και υποστηρίχθηκε τον Ιούνιο του 2023. Η τριμελής συμβουλευτική επιτροπή συγκροτήθηκε από τον Επίκουρο Καθηγητή του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου Ζαχαρία Παλή (επιβλέπων), τον Καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης Γιώργο Τσιώλη και τον Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεράσιμο Κουζέλη. Στη διατριβή εξετάζεται η σύνθετη σχέση μεταξύ βιογραφίας, μάθησης και (δια)μόρφωσης.

Λέξεις κλειδιά: αναπηρικό κίνημα, αναπηρία, μετασχηματίζουσα μάθηση, βιογραφική-αφηγηματική προσέγγιση, αναγνώριση

*Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο,
e-mail: achatzipetrou@yahoo.com

*Anthi Chatzipetrou**

The disability movement and the struggle for recognition:
condition for transformative learning of people with disabilities

The doctoral dissertation presented was prepared by the School of Humanities, Hellenic Open University. According to the committee resolution, the dissertation was approved in June 2023. The committee was consisted of the primary Assistant Professor Zacharias Palios and two committee members, from the University of Crete Professor Giorgos Tsiolis and from University of Athens Professor emeritus Gerasimos Kouzelis. The doctoral dissertation examines the complex relationship between biography, learning and configuration

Keywords: *disability movement, disability, transformative learning, biographical-narrative approach, recognition*

*Phd in Sociology of Education, Hellenic Open University, e-mail: achatzipetrou@yahoo.com

Αφειρηγία της διατριβής αποτέλεσε το ερώτημα σχετικά με τον τρόπο που οι άνθρωποι καταφέρνουν να (ανα)νοηματοδοτήσουν το βίωμα της αναπηρίας, με τον στόχο της αλλαγής να μην περιορίζεται μόνο στη σχέση με τον εαυτό τους αλλά και στη διεκδίκηση της αναγνώρισής τους ως φορέων δικαιωμάτων «από τα έξω» και «από τα πάνω». Το ερώτημα αυτό μας οδήγησε σε μια ευρεία διερεύνηση της ανθρώπινης εμπειρίας και των διαδικασιών μάθησης καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, μικροσκοπικά στο πλαίσιο της μελέτης των ακτιβιστριών με αναπηρίες, ώστε να αναδειχθεί εμπειρικά η σύνθετη σχέση μεταξύ «*ταυτότητας, μάθησης και (δια)μόρφωσης*» (Nittel & Marotzki, 1997, όπ. αναφ. στο Alheit, 2013, σελ. 184).

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ, ΣΤΟΧΟΣ, ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ, ΜΕΘΟΔΟΣ

Τα άτομα με αναπηρία βρέθηκαν στο κοινωνικό περιθώριο και ενεπλάκησαν στο αναπηρικό κίνημα λόγω του κοινού-ενοποιητικού παράγοντα της αναπηρίας, αλλά και μιας αντι-αφήγησης βασισμένης στο κοινωνικό μοντέλο προσέγγισης της αναπηρίας. Η εμπειρία των ακτιβιστριών με αναπηρία διαμεσολαβείται από τη σύνθεση της νέας γνώσης και δράσης του αναπηρικού κινήματος με τις προϋπάρχουσες πολιτισμικές πεποιθήσεις και στερεότυπα για την αναπηρία. Ως εκ τούτου, υπάρχουν ασυνέχειες μεταξύ του ατομικού συστήματος αναφοράς, ευθυγραμμισμένου με το συμβολικό και αξιακό πλαίσιο μιας κοινωνίας αρτιμελισμού, και του βιώματος της αναπηρίας. Οι ασυνέχειες αυτές θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην αποδόμηση του εαυτού. Αντ' αυτού, ο στοχασμός πάνω στο βίωμα της αναπηρίας δημιουργεί έναν βαθμό συνέχειας και συνεκτικότητας της ταυτότητας, συμβάλλοντας στην επαναδιαπραγμάτευση της αναπηρικής ταυτότητας και του «στίγματος» της αναπηρίας.

Αντικείμενο της διατριβής είναι η διερεύνηση της εμπειρίας ατόμων με αναπηρία που συμμετέχουν σε αναπηρικές οργανώσεις. Τα υποκείμενα της έρευνας, μέσω της αφήγησης, πραγματεύονται την αναπηρία και ερμηνεύουν τη ζωή τους. *Στόχος* της διατριβής είναι να καταδειχθεί ο τρόπος με τον οποίο η εσωτερική λογική συγκρότησης της ιστορίας ζωής δομεί τις διαδικασίες (δια)μόρφωσης της ταυτότητας και εγκιβωτίζει ερεθίσματα από τη συμμετοχή στο αναπηρικό κίνημα. Ως εκ τούτου, εξετάστηκαν δύο *ερευνητικά ερωτήματα*:

1. Ποιες νοηματικές πλαισιώσεις αναδύονται στις ιστορίες ζωής που αφηγούνται οι ακτιβιστές/-τριες με αναπηρία;
2. Με ποιον τρόπο δομές και σχέσεις εμποδίζουν ή/και διευκολύνουν το μετασηματιστικό δυναμικό των ιστοριών ζωής (ή αλλιώς βιογραφικότητα);

Για την επίτευξη του ερευνητικού στόχου και την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων επιλέχθηκε η βιογραφική-αφηγηματική προσέγγιση ως η πλέον κατάλληλη προκειμένου να κατανοηθεί ο βιογραφικός αναστοχασμός, στον οποίο υπόκεινται τα υποκείμενα στην προσπάθειά τους να επαναπροσδιορίσουν τον εαυτό και τη θέση τους εντός ενός κοινωνικο-ιστορικού χώρου που βρίσκει το ζήτημα της αναπηρίας σε κρίσιμη καμπή. Μέσω της βιογραφικής-αφηγηματικής συνέντευξης, η αφήγηση του βιώματος της αναπηρίας μορφοποιείται εντός μιας ευρείας θεματικής και διαχρονικής προσέγγισης της αναπηρίας.

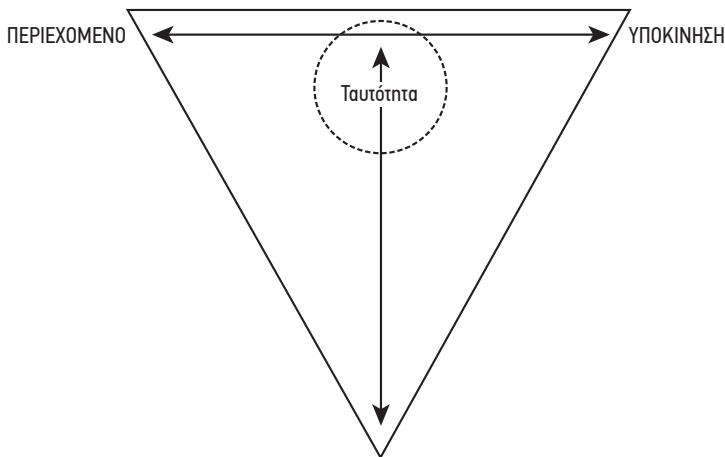
ΟΛΙΣΤΙΚΗ ΜΑΘΗΣΗ

Τα άτομα δεν λειτουργούν μεμονωμένα αλλά πάντα μέσα σε κοινωνικά πλαίσια. Η διαδικασία της μάθησης μπορεί να θεωρηθεί τόσο ως η άμεση κατάσταση στην οποία βρίσκεται το άτομο (εν προκειμένω σε κατάσταση αναπηρίας) όσο και ως κοινωνική κατάσταση που επηρεάζεται από τις νόρμες της κοινωνίας. Εκκινώντας από τη διαλεκτική σχέση μεταξύ «ατομικού» και «κοινωνικού», στο πλαίσιο του ερμηνευτικού παραδείγματος της αναπηρίας βασιστήκαμε: α) σε μια θεωρητική προσέγγιση για τη μάθηση που έχει ως σημείο εκκίνησης τις αλλαγές στη βιογραφία, και β) στις αλλαγές στις κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες, τις οποίες τα άτομα με αναπηρία καλούνται να επεξεργαστούν βιογραφικά.

Η κατανόηση της μάθησης ως αλλαγής στη βιογραφική ταυτότητα υποδεικνύει το ερώτημα ποιες είναι οι διαδικασίες που οδηγούν σε αυτήν την αλλαγή. Προχωρήσαμε, λοιπόν, στην αξιοποίηση ενός θεωρητικού σχήματος μάθησης που καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο κατακτούμε τη γνώση. Σχηματικά, ο Illeris (2016[2007]) τοποθετεί τον πυρήνα της ανάπτυξης της ταυτότητας στην τομή που σχηματίζουν τα δύο διπλά βέλη που απεικονίζουν ταυτόχρονα τις δύο μαθησιακές διεργασίες: α) την εξωτερική αλληλεπιδραστική διεργασία μεταξύ ατόμου και περιβάλλοντος, και β) την εσωτερική αλλη-

λεπιδραστική διαδικασία επεξεργασίας και απόκτησης εξωτερικών πληροφοριών. Το θεωρητικό σχήμα του Illeris υπογραμμίζει τρεις διαστάσεις μάθησης: α) *περιεχόμενο* (γνώση, κατανόηση, δεξιότητες), β) *υποκίνηση* (κίνητρο, συναίσθημα, βούληση) και γ) *αλληλεπίδραση* (δράση, επικοινωνία, συνεργασία). Για να αλλάξει η περιοχή-στόχος απαιτείται ολιστική μάθηση που να καλύπτει και τις τρεις διαστάσεις της μάθησης, τις οποίες παρουσιάζει ως ίσες πλευρές ενός τριγώνου.

Σχήμα 1: Η θέση της ταυτότητας στη μαθησιακή δομή

Πηγή: Illeris, (2016[2007]), σελ. 169

Με όρους μάθησης, οι άνθρωποι με αναπηρία κατανοούν την αναπηρία γιατί αντιλαμβάνονται ότι είναι σημαντική για τους ίδιους. Δεσμεύονται με κίνητρο και συναίσθημα στη μάθηση που συμβαίνει και, εν τέλει, μαθαίνουν για την αναπηρία όχι μόνο γιατί έχει σημασία για τους ίδιους προσωπικά, αλλά και για τη σχέση τους με τον κόσμο μέσα στον οποίο ζουν.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ (ΑΝΑ)ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΑΝΑΠΗΡΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

Το βίωμα της αναπηρίας αποτέλεσε έναν μαθησιακό πόρο με βιογραφικό προσανατολισμό. Ανασυγκροτώντας τα στοιχεία που αναδείχθηκαν από την ανάλυση των αφηγηματικών συνεντεύξεων, αναδεικνύεται ένα «κρυφό πρόγραμμα μάθησης» που καθοδηγείται

από την ίδια τη βιογραφική διαδικασία. Η αναπηρική ταυτότητα ανασυγκροτείται μέσω όλων των ατομικών και ιστορικών διαδικασιών αλλαγής και ως τέτοια δεν έχει τη φύση του κατακερματισμού αλλά τη φύση μιας διαρκούς (ανα)κατασκευής.

*Βιογραφική προσοικείωση της συμμετοχής
στο αναπηρικό κίνημα*

Οι αφηγητές/-τριες επεξεργάζονται πρότερες εικόνες του «τραυματισμένου εαυτού» και επισημαίνουν τα σημεία γύρω από τα οποία οικοδομείται ένας «νέος εαυτός». Οι αφηγήσεις καθοδηγούνται από έναν λανθάνοντα μηχανισμό αμφισβήτησης της διχοτομίας «φυσιολογικός-ανάπηρος». Εστιάζοντας σε μία εικόνα του εαυτού που απέχει από την παραδοσιακή εικόνα του ατόμου με αναπηρία ως παθητικού αποδέκτη φροντίδας και αντικειμένου φιλανθρωπίας, προάγουν τη λογική της «διαφορετικότητας» ή της «ποικιλομορφίας» έναντι του «ελλείμματος». Οι αφηγητές/-τριες υιοθετούν μια αποστασιοποιημένη συναισθηματικά και αποδραματοποιημένη αφήγηση, προσφέροντας διαφορετικά κριτήρια αναγνώρισης πέρα από εκείνα της αναπηρίας ως «τραύματος» και οδύνης. Αν και κοινωνικοποιήθηκαν με όρους στενής συσχέτισης με το σώμα τους, αυτή η υπαρξιακή κατάσταση άλλοτε ατονεί, άλλοτε επιλέγεται, και άλλοτε συνυπάρχει με μια αποστασιοποίηση των υποκειμένων από το σώμα τους. Η εν λόγω αποστασιοποίηση δεν χαρακτηρίζεται από την απαξίωση της υλικότητας του σώματος ούτε της θέσης του ως μέρους του εαυτού, αλλά ως αξιολογικού κριτηρίου στη διαδικασία πολιτισμικής συγκρότησης του «κανονικού» ατόμου.

Τα ηγετικά στελέχη των αναπηρικών οργανώσεων ως «σημαντικοί άλλοι» συνεισφέρουν στη (δια)μόρφωση των νέων μελών, ενθαρρύνοντας την ανάπτυξη μιας βαθύτερης αίσθησης του σκοπού της ζωής. Τα υποκείμενα θεματοποιούν το κοινωνικό κεφάλαιο που απέκτησαν από το περιβάλλον του ακτιβισμού. Η ενασχόληση με τα κοινά της αναπηρίας κατασκευάζεται αφηγηματικά ως διαδικασία «ορατότητας» της αναπηρίας. Η δημοσιοποίηση της εμπειρίας της αναπηρίας δεν σημαίνει μόνο την προσωπική έκθεση αλλά και μια μορφή αναβάθμισης του προσωπικού βιώματος και των συναισθημάτων, στα επίπεδα του συλλογικού και του πολιτικού. Ο λόγος τους βρίθκει από έννοιες οι οποίες αντλούνται από τον λόγο των αναπηρικών οργανώσεων. Υιοθετούν τη γλώσσα των «δικαιωμάτων»,

της «ισότιμης πρόσβασης», της «αυτονομίας», κ.λπ. Κατηγορήματα όπως «ανίκανος προς εργασία», «ανάπηρος» κ.λπ. που απέδιδαν κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις συνυφασμένες με την αναπηρία έχουν αντικατασταθεί από νέα σημεία αναφοράς όπως «πολίτης με αναπηρία», «ακτιβιστής/-τρια με αναπηρία».

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Μαθαίνουμε για τον εαυτό μας ως προϋπόθεση για να διαμορφώσουμε, ως ένα βαθμό, τη ζωή μας. Στοχαστικότητα και βιογραφικότητα γίνονται προκλήσεις μεγάλης σημασίας στη θεώρηση που προσεγγίζει τον εαυτό ως μαθησιακό περιεχόμενο. Αλλά καθώς ο εαυτός και η αυτοκατανόηση περιλαμβάνει ολόκληρο το άτομο, η μάθηση αυτή σχετίζεται και με τις άλλες δύο διαστάσεις (*υποκίνηση* και *αλληλεπίδραση*) και άρα βρίσκεται στο σημείο της ολιστικής μάθησης (Illeris, 2016[2007]).

Διάσταση του περιεχομένου

Η δημιουργία νόηματος -δηλαδή η (μεταβαλλόμενη) ικανότητα, ατομικά και συλλογικά, να βιώνουμε τις εμπειρίες μας ως γεμάτες με νόημα (Wenger, 2009)- εκτός από ατομική είναι και μια κοινωνική, διαδραστική διαδικασία. Το αναπηρικό κίνημα παρέχοντας στα υποκείμενα της έρευνας το πλαίσιο για να συσταθούν ως πολιτικά υποκείμενα, τους προσφέρει ταυτόχρονα τις αναλυτικές κατηγορίες μέσω των οποίων μπορούν να αντιληφθούν τον εαυτό τους και να εμπλακούν στη (δια)μόρφωση της κατάστασης της αναπηρίας. Τα υποκείμενα αντλούν από τις ιδέες, τις αξίες και τις έννοιες του αναπηρικού κινήματος ως μεταφορές για να εννοιολογήσουν τις εμπειρίες τους. Το αναπηρικό κίνημα αποτέλεσε το στήριγμα στη διαδικασία που ακολούθησαν για να επανεπινοήσουν τον εαυτό τους και να αναδιατυπώσουν αυτό που είναι - ή/και, στην απόφασή τους να επαναοικειοποιηθούν αυτό που η περιορθέουσα υποτιμητική ή/και εχθρική ατμόσφαιρα τούς υπαγόρευε συνεχώς ότι είναι.

Διάσταση της υποκίνησης

Τα συναισθήματα είναι συνδεδεμένα με περιόδους μετάβασης, που χαρακτηρίζονται από «εμπειρίες αποσύνδεσης» (Jarvis, 2010) ή «αποπροσανατολιστικά διλήμματα» (Mezirow, 2022[1991]), δημιουρ-

γώντας χάσμα μεταξύ αυτού που τα υποκείμενα ανέμεναν και αυτού που συμβαίνει στην τρέχουσα εμπειρία τους. Τα συναισθήματα από τη σωματική εμπειρία της αναπηρίας καθόρισαν και διαμεσολάβησαν τις διαδικασίες βιογραφικής (δια)μόρφωσης, ταυτόχρονα όμως οι σωματικοί περιορισμοί μετουσιώθηκαν σε κίνητρο για μάθηση και δράση.

Διάσταση της αλληλεπίδρασης

Οι αφηγήσεις έφεραν στο φως υλικό σχετικό με το πώς τα υποκείμενα βίωσαν την αναγνώριση ή/και τη μη αναγνώριση στις προσωπικές σχέσεις (αγάπη, φιλία), στις νομικές σχέσεις (δικαιώματα), στην κοινότητα. Οι συγκεκριμένες διυποκειμενικές εμπειρίες έχουν σημασία όσον αφορά στο πώς υποστήριξαν ή περιόρισαν τη βιογραφικότητα των υποκειμένων. Σε *μικρο-επίπεδο*, η αγάπη και η συναισθηματική υποστήριξη, ως μορφή και τρόπος αναγνώρισης στο πλαίσιο της οικογένειας, άσκησε μια ισχυρή δύναμη στις ιστορίες ζωής. Σε *μεσο-επίπεδο*, οι νομικές σχέσεις και ο σεβασμός ως μορφή και τρόπος αναγνώρισης στο πλαίσιο της κοινότητας, άλλοτε συνέβαλαν στην αυτοεκτίμηση ως πρακτική σχέση –με– τον εαυτό και άλλοτε η διάψευση των προσδοκιών αναγνώρισης (άρνηση δικαιωμάτων) προκάλεσε στα υποκείμενα της έρευνας οδυνηρά συναισθήματα ματαιώσης. Σε *μακρο-επίπεδο*, η συνειδητοποίηση του «ανάπηρου» εαυτού επιτελείται στο περιβάλλον της ελληνικής κοινωνίας όπου εκδηλώνεται ένα συγκεκριμένο είδος συμπεριφορών. Η κατάσταση της αναπηρίας τούς αναθέτει μία θέση ή μία ταυτότητα του «ποιοί/ες είναι» και του «τι θα γίνουν» μέσα από τη στερεοτυπική εικόνα που κυριαρχεί για τα άτομα με αναπηρία. Μέσα τους, όμως, γεννιέται η βούληση να διαψεύσουν το μέλλον για το οποίο προορίζονται. Αυτή η άρνηση είναι σημαντική επειδή τους επιτρέπει να κοιτάξουν κριτικά το κοινωνικό πλαίσιο και να γίνει καταλύτης για βιογραφική δράση.

Το εύρημα αυτό μας οδήγησε να θέσουμε το αφηγηματικό υλικό κάτω από τη θεωρητική ομπρέλα του «αγώνα για αναγνώριση» (Honneth, 1995), δίνοντας τη δυνατότητα κατανόησης της προσωπικής και κοινωνικής αλλαγής, καθοδηγούμενης από ανεπαρκείς μορφές αναγνώρισης, από εμπειρίες έλλειψης σεβασμού και από την ανάγκη για αυτοσεβασμό, αυτοεκτίμηση, αυτοπεποίθηση. Η θεωρία της αναγνώρισης αναμορφώνει τη σχέση κοινωνικού - ατομικού και

επανεξετάζει τον τρόπο με τον οποίο σχετίζονται δομή και δρών υποκείμενο. Με αυτόν τον τρόπο, οι ατομικές επιδιώξεις συνδέονται με τα χειραφετικά αιτήματα του αναπηρικού κινήματος. Η εσωτερική σύγκρουση και η ατομική επιδίωξη για αναγνώριση γίνεται μια μορφή κοινωνικής πράξης.

Πρόκειται για μία μορφή βιογραφικής και πλαισιοθετημένης μάθησης (Alheit, 2013). Η μάθηση αυτής της μορφής αφορά όλες τις μαθησιακές δραστηριότητες και όλες τις εμπειρίες που σχετίζονται με βιογραφικά θέματα, αφορά ολοένα και περισσότερους κοινωνικούς χώρους και κοινωνικές ομάδες αλλά, κυρίως, αφορά την ίδια τη χρονική οργάνωση της κοινωνικής ζωής.

ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ ΣΤΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΔΙΑΛΟΓΟ

Στο καταληκτικό μέρος τονίζουμε τη σπουδαιότητα της έρευνας που βασίζεται σε βιογραφική-αφηγηματική προσέγγιση γιατί φωτίζει δυναμικές διαδικασίες αλληλεπίδρασης μεταξύ υποκειμενικότητας και κοινωνικών δομών. Σημαντικό μέρος αυτής της αλληλεπίδρασης αποτελεί η μάθηση. Η επαναδιαπραγμάτευση της αναπηρικής ταυτότητας και του «στίγματος» της αναπηρίας θα ήταν δύσκολο να βρισκονται έξω από την επενέργεια «παιδαγωγικών» παρεμβάσεων. Η αλλαγή της βιογραφικής ταυτότητας μέσω του τρόπου (ανα)νοηματοδότησης των βιωμάτων, της εκτίμησης των περιθωρίων δράσης, της κοινωνικής «τοποθέτησης» και της αίσθησης του ανήκειν, συνιστούν στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη συμμετοχή στα κοινωνικά κινήματα (εν προκειμένω στο αναπηρικό κίνημα) ως διεργασία μετασχηματίζουσας μάθησης. Δεδομένου ότι η συγκρότηση της βιογραφίας δεν συνιστά απεικόνιση του παρελθόντος αλλά έναν εκ νέου σχηματισμό της αυτοαντίληψης του ατόμου, που συντελείται με την εκ νέου ερμηνεία στοιχείων που αντλούνται από βιογραφικούς πόρους, αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι η αφήγηση των ιστοριών ζωής. Η ενασχόληση και η περαιτέρω επεξεργασία των αλληλεξαρτήσεων μεταξύ βιογραφίας, αφήγησης και μάθησης ενηλίκων (με ή χωρίς αναπηρία) παραμένει μια πρόκληση.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alheit, P. (2013). Ταυτότητα και βιογραφία. Η συμβολή της βιογραφικής έρευνας σε μια θεωρία της ταυτότητας στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Στο Γ. Τσιώλης & Ε. Σιούτη (Επιμ.), *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα*. Νήσος.
- Honneth, A. (1995). *The struggle for recognition. The moral grammar of social conflicts*. The MIT Press.
- Illeris, K. (2016[2007]). *Ο τρόπος που μαθαίνουμε. Οι πολλαπλές διαστάσεις της μάθησης*. Μεταίχμο.
- Jarvis, P. (2010). *Adult education and lifelong learning*. Routledge.
- Mezirow, J. (2022[1991]). *Θεωρία μετασχηματισμού*. Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
- Wenger, E. (2009). Μια κοινωνική θεωρία μάθησης. Στο Κ. Illeris, *Σύγχρονες θεωρίες μάθησης 16 θεωρίες μάθησης... με τα λόγια των δημιουργών τους*. Μεταίχμο.